

ІМПЕРІЯ ЯК ГОЛОВНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СЦЕНАРІЙ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: АПОЛОГЕТИЧНИЙ НАПРЯМОК

Вчені Великобританії завжди проводили значну кількість досліджень, які розглядали політику колоніальних захоплень і геополітичний характер функціонування колоніальних імперій в апологетичному або критичному дусі. Останнім часом ми стаємо свідками не тільки реанімації, але й найчастіше виправдання імперської ідеї.

Ключові слова: імперія, Великобританія, ліберальна імперія, новий ліберальний імперіалізм.

«Імперія» є одним з найбільш спірних термінів у сучасному політичному лексиконі. Протягом століть він набував безлічі змістів, але й досі не має чіткого і однозначного визначення. Однак це не заважало імперії бути основним політичним актором на політичній арені. Як зауважив британський політолог та історик Нейл Фергюсон: «Імперії є основними суб'єктами світової історії — в кілька разів більшими, ніж національні держави. Багато чого, що ми називаємо історією, складається з діяльності від 50 до 70 імперій» [1]. Проте не варто вважати, що зі зникненням територіальних імперій зникла й імперськість як така. Такий одвічний геополітичний актор, як держава, аж ніяк не поступається своїми позиціями в плані реалізації імперських амбіцій.

Питання імперії завжди викликало жвавий інтерес геополітиків. У різні часи вивченню цього феномена присвячували роботи американські політологи та політичні діячі С. Сестановіч і З. Бжезінський, французький науковець Є. Тодд, російські вчені В. Цимбурський і А. Дугін.

Варто зауважити, що вчені Великої Британії завжди проводили велику кількість досліджень, що розглядали політику колоніальних захоплень і геополітичний характер функціонування колоніальних імперій в апологетичному або критичному дусі.

Розширення власної території за рахунок іншої держави, яка не є рівноправним політичним актором геополітичного процесу, а саме об'єктом експансії, багато в чому суперечить ідеям лібералізму. Тому

дивним є той факт, що одним з мислителів — апологетів британської імперської думки, був Джон Стюарт Мілль, який зробив основний внесок у філософію лібералізму. Він навіть згодом включив ідею прогресивного колоніального правління в своє класичне викладення ліберальних цінностей.

«Він перетворив ніці мотиви імперського завоювання та експлуатації в піднесені мотиви цивілізаторської місії і м'якого патерналізму, що йшли на користь тим, до кого вони застосовувалися, незалежно від того — усвідомлювали вони це чи ні», — писав британський вчений Томас Макартур [2].

За словами Мілля, якщо в суспільстві не існує зародка самоорганізуючої діяльності, то його єдина надія на можливість подальшого розвитку полягає в шансі коли-небудь дочекатись доброго та освіченого деспота. При деспотизмі рідному добрий деспот є явищем рідкісним і швидкоплинним; але якщо народ перебуває під владою іншого народу, більш цивілізованого, то останній має бути спроможним настільки, щоб постачати цих деспотів безперервно [3].

Основним нормативним критерієм, який має вирішити питання — чи має право одна держава підпорядкувати собі іншу, повинен бути критерій користності. Мілль протиставляє свободу з її незалежністю, індивідуальністю, розумом, прогресом — звичаям з їхньою несвободою і відсталістю. Для нього повноцінний розвиток здатностей індивіда і видів потребує індивідуальної свободи, а головним ворогом розвитку є дотримання звичаїв, що не сприяють розвитку цих здатностей. У цивілізованих суспільствах, де існує простір для свободи, кожна особа стає незалежним центром поліпшення, а в нецивілізованих — диких чи варварських суспільствах, де правлять звичаї, людське життя приходить у стан застою або виродження. Деспотизм звичаю всюди є перешкодою для особистісного розвитку, перебуваючи в безперервному антагонізмі зі схильністю людини прагнути до досягнення чого-небудь кращого [4].

Саме той факт, що неєвропейський спосіб життя і представляє цей деспотизм звичаю, який перешкоджає розвитку здатностей та інтересів людини як прогресивної істоти, і є для нього виправданням існування імперії. «У деяких випадках необхідно управління колоніями з боку вільної держави за умови, звичайно, що правління буде здійснюватися в інтересах тих, ким правлять. Цей спосіб управління так само законний, як і всякий інший, якщо він при відомій мірі цивілізації підвладного найбільш сприяє його переходу до вищого ступеня розвитку» [3].

У своєму трактаті «Про свободу» Мілль стверджує: необхідно кожному жити так, як він сам вважає за краще, ніж примушуючи кожного жити так, як визнають за краще інші. Але Мілль пояснює, що цей принцип застосовується лише до людини, яка перебуває в повному володінні своїми здатностями. Він непридатний для дітей і відсталих товариств, які перебувають в такому стані, який справедливо може бути названо станом дитячим. Для останніх прогрес виявляється настільки складним, що в цьому випадку досягнення прогресу може виправдовувати з боку правителя такі дії, які не співпадають з вимогами свободи, тому що в протилежному випадку будь-який прогрес, можливо, був би абсолютно недосяжним [4].

Таким чином, він не бачить злочину проти свободи в деспотизмі, коли йде мова про народи варварські, коли при цьому його дії мають на меті прогрес і насправді призводять до прогресу [4]. Він навіть виводить поняття «цивілізаторського деспотизму», який найкраще може бути здійснений вже цивілізованою нацією, що не переслідує корисливих зовнішньополітичних цілей (на зразок Англії), а не місцевими правителями.

Принцип невтручання у внутрішні справи інших суверенних націй, який лежить в основі сучасного міжнародного права, стосується, за твердженням Мілля, лише відносин між цивілізованими країнами. Існування таких правил передбачає взаємність, а варвари до неї нездатні. Для них навіть буде корисніше, якщо вони будуть завойовані і підкорені чужоземцями. «Ніхто не в праві вимагати дотримання священних зобов'язань, що існують у цивілізованих націй стосовно тих, для кого національність і незалежність є або злом, або в кращому випадку сумнівним благом ... Всякий, хто оголошує правління варварськими народами порушенням закону народів, виявляє свою явну необізнаність у предметі ... У варварів немає ніяких прав нації, вони спочатку мають заслужити таке ставлення до себе, ставши нею» [3].

Свій максимальний розвиток ідея імперії як блага для варварів отримала в роботах професора Кембриджу Дж. Р. Сілі. Саме він наприкінці XIX століття вперше використав термін «ліберальна імперія». Він розвивав ідею про те, що Британська імперія — це перша в світі ліберальна імперія, в якій поєднуються основи державної могутності та громадянські свободи. Більш того, ця імперія — це насамперед певний комплекс зобов'язань перед народами колоній, які ще не досягли належного розвитку для самостійного існування, і задання Британії — нести їм цивілізацію [5, с. 140].

Сілі навіть вважав, що використовувати слово «імперія» не зовсім коректно щодо Великої Британії, — просто поки не придумано кращої назви. З усіма іншими імперіями її ріднить лише обширність території і те, що вона «являє собою агрегат провінцій, кожна з яких має уряд, висланий з головної політичної квартири». Але у неї відсутня головна визначальна риса імперії — вона не носить насильницького характеру, який прирікав більшість імперій на занепад [5, с. 37].

На його думку, британській імперії вдалося уникнути цього, оскільки в процесі розширення вона займала такі частини земної кулі, які через свою малу заселеність давали повний простір новим поселенням. У них вистачало землі для кожного, хто бажав там селитися, а тубільні раси були настільки слабо розвинені, що не могли протистояти навіть уявній конкуренції (не кажучи про матеріальну) силі англійських переселенців [5, с. 38]. Таким чином, вона одночасно поширювала і державу, і націю — на відміну від інших імперій, які на завойованих землях зустрічали інші нації, з якими їм доводилося надалі конкурувати.

Сілі був переконаний, що та невелика кількість населення, що могла зустрітись англійцям в нових поселеннях, не псували гомогенність англійської імперії. «Велика Британія за національністю однорідна. Якщо англійці на самих Британських островах цілком усвідомлюють себе єдиною нацією, незважаючи на те що в Уельсі, в Шотландії та Ірландії є кельтська кров ..., тому ми вправі допустити, численні французи, голландці, кафрі і маорі, які проживають в англійських колоніях, не порушують її етнічного цілого» [5, с. 58].

На думку Сілі, Велика Британія власне стала імперією «з неухважності», а не для досягнення якихось особистих вигод. На противагу більшості імперій ранніх епох Британська імперія ґрунтувалася тільки на благодійних засадах. Наприклад, Велика Британія не отримувала прямої данини від Індії, і прибутки від індійських платників податків не надходили безпосередньо в королівську скарбницю. Британці дали Індії мир і безпеку, а натомість отримали всі «переваги» відкритого незахищеного ринку і невдячність з боку жителів колоній. «Можливо, наша західна цивілізація не така вже й гарна, як ми звикли вважати. Але в порівнянні з римським імперіалізмом світло, яке ми несемо, не менш реальне, хоча, можливо, менш привабливе і приймається з меншою вдячністю». Існувати така ліберальна імперія могла лише до тих пір, доки вона не підтримувалася значними військовими силами. У цьому і основний принцип її існування — такою була його думка [5, с. 12].

Одним із сучасних представників апологетичного спрямування ліберального імперіалізму є британський ідеолог і дипломат Роберт Купер. Саме він в епоху, коли ойкумена розширилася до планетарного масштабу, і «вільних просторів» для експансії більше немає, намагається відстояти постулати «нового ліберального імперіалізму», що повторюють в сучасній інтерпретації ідеї, висловлені ще в XIX столітті.

Роберт Купер вважає, що в сучасному світі немає місця імперіям, і неокантіанська модель держави, що прийшла в ЄС на заміну Вестфальським принципам політичного реалізму, вимагає «м'якої міці» на міжнародній арені. Однак, уточнив він, європейський досвід щодо створення неокантіанського простору дуже ускладнений, оскільки неможливо цей простір миттєво перенести на інший світ, де військова сила все ще залишається істотним політичним інструментом. Тому-то і необхідно відродити практику імперій, але вже в новому, сучасному варіанті [6, с. 40].

Купер виділяє три типи держав, що існують в сучасному світі: по-перше, це «контрсучасні держави» (Афганістан, Сомалі), в яких панує беззаконня, по-друге, «сучасні держави» (Індія, Бразилія, Китай), що мають на меті національні інтереси, і, по-третє — «постсучасні держави» (ЄС, Японія), які прагнуть реалізувати ідеали відкритості, права і взаємної безпеки. Купер закликає використовувати подвійні стандарти: у постсучасному світі діяти на основі законів і колегіальної безпеки, а стикаючись з державами старого типу, застосовувати жорсткі методи, які відповідають етапові розвитку, на якому вони перебувають. «Стосовно тих, хто все ще живе в XIX столітті, виправдане застосування сили, хитрості, превентивних ударів. Якщо ми перебуваємо в джунглях, ми маємо жити за законами джунглів» — пише Купер [6, с. 41].

Він заявляє, що якщо контрсучасні держави стають занадто небезпечними для Великої Британії та інших розвинених країн, тим нічого не залишається, окрім як перейти до «оборонного імперіалізму». «Єдиний спосіб здолати хаос — це колонізація», — йдеться в його книзі. — «І зараз потреба в колоніальному управлінні може бути навіть більшою, ніж в XIX столітті» [6, с. 42].

Крім протистояння хаосу сучасний імперіалізм може ґрунтуватись на якійсь ідеї. Наприклад, щоб переконати своїх підданих ризикувати життям в чужих, охоплених заворушеннями землях, потрібна «глибока впевненість у тому, що країна виконує деяку цивілізаторську місію або (в гіршому випадку), покликана утвердити природну перевагу своєї раси».

Він стверджує, що сучасний імперіалізм — це «імперіалізм нового типу, «постмодерністський імперіалізм», прийнятний для світу, де панують права людини і космополітичні цінності ... імперіалізм, який, як і будь-який імперіалізм, має на меті привнесення порядку і організованості, але ґрунтується сьогодні на принципі добровільної згоди» [6, с. 140].

Зовсім по-іншому бачить майбутнє сучасного ліберального імперіалізму британський історик Нейл Фергюсон. У своїх роботах Фергюсон намагається довести, що великою імперією в ХІХ столітті Велика Британія стала виключно завдяки принципів ліберального імперіалізму. При цьому він не тільки оспівує зниклу Британську імперію, але й наполягає на благодетності цього імперського досвіду та стверджує, що США мають відкрито і послідовно взяти на себе тягар імперської сили.

У своїх книгах Фергюсон намагається довести, що без імперського минулого європейських держав не було б ані сучасного світу, в якому значна частина людства веде більш-менш стерпне існування, ані глобального поширення ліберальних цінностей, ані, відповідно, самих норм політкоректності та толерантності. Навіть такі явища і процеси, як свобода торгівлі, переміщення робочої сили, експорт капіталу та інвестиції в менш розвинені країни також є наслідком існування Британської імперії. Розвиваючи свою господарську експансію, Британська імперія ставала потужним інструментом європейського культурного впливу. Все це — наслідок «глобалізації», що здійснювалася «білою людиною» протягом кількох століть, «глобалізації», яка, незважаючи на різного роду жахи і жорстокості, сприяла тотальному скасуванню рабства і створенню міжнародного правового порядку [7, с. 239].

Він, по суті, розвиває ідеї Мілля і Сіллі про те, що саме британська імперія дала країнам, що до неї входили, уявлення про особисту свободу громадян і про чесний уряд, який нікому не видає ніяких пільг. Як результат — держави, що раніше були британськими колоніями, мали значно більше шансів для досягнення стабільної демократії після здобуття незалежності.

Більш того автор вважає, що «... добре це чи погано, але знайомий нам сьогодні світ в значній мірі є продуктом імперської Британії», продуктом того, що він назвав «англобалізацією» (Anglobalization). На його думку, британський імперський досвід довів, що «імперія є ефективною формою організації наднаціонального уряду, не відповідаючи при цьому інтересам однієї тільки правлячої нації» [1].

Фергюсон не висловлюється прямо проти деколонізації, яка сталася в 1940-1960-ті роки під впливом національно-визвольних рухів в колоніях і політики гегемонів поствоєнного світу — США і СРСР, які будували згідно із заповідями Вільсона і Леніна новий політичний універсум, в якому не було підготоване місце старим колоніальним імперіям. Але він приходить до висновку, що «управління світом без імперії не можна назвати успішним» [7, с. 157].

Він вважає, що ні ЄС, ні світова спільнота не в змозі будуть впоратися із завданням створення нової імперії. Для цього у них недостатньо ні фінансових, ні військових ресурсів. Тому цю місію може взяти на себе тільки США. По суті це вже імперія. Поки що неформальна імперія мультинаціональних корпорацій, голлівудських фільмів і телепроповідників. Але це не дуже відрізняється від імперії торгових компаній і релігійних місіонерів, якої спочатку була Британська імперія.

Зараз, не бажаючи визнавати себе імперією, Сполучені Штати змушені виконувати традиційну імперську роботу, зокрема щодо зміни «поганих» правителів на «гарних». Проте, — підкреслює Фергюсон, США виконують імперську місію без будь-якого кіплінгівського піднесення — неохоче і недбало. Вони, наприклад, не вводять пряме («генерал-губернаторське» або окупаційне) правління на завойованих територіях на тривалий час і прагнуть при першій же можливості вивести війська з «гарячих точок», не піддаючи ризику життя американських солдатів. США для нього — це імперія, яка відмовляється вважати себе імперією. Вона не бажає жертвувати своїм моральним спокоєм і матеріальним благополуччям заради того, щоб увесь світ став більш безпечним для існування. В основі сучасного імперіалізму «лежить чистої води альтруїзм» і прагнення надання допомоги решті країн світу [7, с. 248].

Єдиними «егоїстичними» цілями імперської експансії, що він готовий визнати, є життєва необхідність забезпечення безпеки метрополії завдяки розгрому зовнішніх ворогів, поповнення скарбниці за кошти податків та інших платежів, що стягуються з підкорених народів, ну і, звичайно, матеріальні «трофеї» — нові землі для колонізації, сировинні ресурси, дорогоцінні метали. Щоб виправдати витрати на завоювання та колонізацію нових земель, імперія, як правило, має отримувати всі зазначені ресурси за нижчими цінами, ніж це можливо в ході вільного товарообміну з незалежними народами та іншими імперіями [1].

У якості компенсації імперія часто забезпечує своїх громадян «суспільними товарами», тобто благами, які поширюються не тільки на самих колонізаторів, а й на підкорені народи, та й на треті країни теж. Це можуть бути мир і порядок, зростання торгівлі та інвестицій, вдосконалення освіти (деколи, але не завжди пов'язаної з обертянням в

ту чи іншу релігію), або поліпшення матеріальних умов життя. Таким чином, для Фергюсона імперія є не тільки гарантом безпеки, але й носієм цивілізаторської місії, що є повторенням класичних постулатів британської імперської думки [1].

Таким чином, сьогодні ми є свідками не тільки реанімації, але й, напевне, виправдання імперської ідеї. Слово «імперія» входить в наше повсякденне життя в назвах розважальних журналів, компаній, магазинів. При цьому передбачаються, зрозуміло, виключно позитивні конотації цього слова. Серед політиків і політологів «імперія» — слово, яке звучить уже постійно. І далеко не завжди воно звучить як звинувачення. У будь-якому випадку на всіх етапах людської історії зберуться держави з більшою і меншою сукупною міццю і продовжить свою дію так звана аксіома Фукідіда, сформульована ще в V столітті до н. е.: «Сильні роблять те, що їм дозволяє їхня міць, а слабкі приймають те, що повинні приймати».

Література

1. Фергюсон Нейл. Империи с истечением даты [Електронний ресурс] / Нейл Фергюсон. — Режим доступу до статті : <http://playof.ru/january07/Ferguson-Empires.php>
2. Маккарти Томас. Либеральный империализм и дилемма развития [Електронний ресурс] / Томас Маккарти. — Режим доступу до статті : http://www.intelros.ru/readroom/logos/6_2006
3. Милль Джон Стюарт. Представительное правление [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Милль. — Режим доступу до книги : <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>
4. Милль Джон Стюарт. О свободе [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Милль. — Режим доступу до книги : http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
5. Sir Seeley John Robert. The expansion of England: two courses of lectures / Sir John Robert Seeley. — L. : Little, Brown, 1922. — 359 с.
6. Купер Р. Раздор между народами. Порядок и хаос в XXI веке / Р. Купер. — М. : Московская школа политических исследований, 2010. — 240 с.
7. Niall Ferguson. Empire : How Britain Made the Modern World. — London : Allen Lane, 2003. — 417с.

Ученые Великобритании всегда проводили большое количество исследований, рассматривавших политику колониальных захватов и геополитический характер функционирования колониальных империй в апологетическом или критическом духе. Сегодня мы являемся свидетелями не только реанимации, но и зачастую оправдания имперской идеи.

Ключевые слова: империя, Великобритания, либеральная империя, новый либеральный империализм.

UK scientists have always carried out a large number of studies that examined the policy of colonial conquest and geopolitical functioning of colonial empires in apologetic or critical spirit. Today we are witnessing not only intensive care, but also, often, to justify the imperial idea.

Key words: *Empire, Great Britain, Liberal Empire, the New Liberal Imperialism.*

Русанова Марина Ігорівна — докторант кафедри політології та правознавства Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», кандидат історичних наук.

Рецензент: проф. Шепелєв М. А.